

סייג לחכמה

על חכמת-השירה של רבי עקיבא במסכת-אבות

תקציר

המאמר עוסק בסגנונו הפיוטי של רבי עקיבא, "אבי-המשנה". סגנון זה ראוי לתשומת-לב, משום שהתייחסות לסגנון המיוחד הזה יכולה לשמש כלי להוראה משובחת של המשנה.

שירת-המשנה משמשת סייג וגדר למסורת-החכמים. השירה מסייעת לשגן ולזכור, והיא מעוררת מחשבה ומזמינה את הלומד לפרשנות מעניינת וענפה.

א. רבי עקיבא ומשנתו

חכמים רבים – החל מראשוני-האמוראים ועד אחרוני-המלומדים – קשרו כתרי-שבח לרבי עקיבא.

"רבי עקיבא היה הגדול בתנאים לפי מה ששיבחוהו גדולי האמוראים הראשונים. ובאמת רבו הלכותיו של רבי עקיבא עד אין מספר... לא רק על ריבוי המאמרים הללו ועטרוהו בעטרת גדולת התורה כי אם על דרך למודו ועומק התבוננותו בהלכה ובמדרש ובמקרא"¹.

"בספרות התנאית ובספרות האמוראית הארצישראלית והבבלית כאחד, תוארה דמותו של רבי עקיבא כאחת הדמויות הגדולות בתולדות התורה שבעל פה, ובתולדות הרוח בישראל, כאבן פינה בכל מקצועות התורה והמחשבה היהודית"².

"השפעתו בכל החזיתות האפילה על דמויות חבריו צמחו לצידו, בהסכמה או בהתנגדות... דמותו הענקית והדומיננטית ויכולת המנהיגות האדירה שלו האפילה על כל חכמי הדור"³.

תאריכים: המשנה; הוראת-המשנה; פרקי-אבות.
מילות-מפתח: מבנה-המשנה; הסגנון הפיוטי של המשנה; תבניות המשנה; צורה ותוכן במשנה; משנת-רבי עקיבא בפרקי-אבות.

1. ז' פרנקל, דרכי המשנה (מהדורה ראשונה ליפסיה 1859), ירושלים תשי"ט, עמ' 118.

2. ש' ספראי, רבי עקיבא בן יוסף – חייו ומשנתו, ירושלים תשל"א, עמ' 9.

3. ב' לאו, חכמים, ב, ירושלים תשס"ז, עמ' 179.

במאמר זה אבקש לעמוד על היבט אחד במורשתו של רבי עקיבא – באמצעות העיון בארבע המשניות הנזכרות בשמו באבות פרק ג'.

אין עניינו של מאמר זה לתאר את גדולתו ואת פועלו של רבי עקיבא, ודי באזכורם של שלושת החיבורים, שציטטנו מהם לעיל (פרנקל, ספראי ולא), העוסקים בתיאור כולל כזה.

המאמר מתמקד בסגנונו הפיוטי של רבי עקיבא במסכת אבות – סגנון, אשר יש מקום לבדוק, אם הוא מאפיין את סגנונה של המשנה כולה.

"במסורות המרובות על חיי רבי עקיבא ופועלו, מובהרת ביותר דמותו כמורה ומחנך שכל ימיו העמיד תלמידים והורה ברבים, ומרובים דבריו העוסקים בדרכי לימוד וחינוך".⁴

הסגנון הפיוטי של דברי רבי עקיבא הוא אחד המכשירים הפדגוגיים, שבעזרתם הוא היטיב להנחיל את תורתו-משנתו.

סגנון זה ראוי לתשומת-לב, כיוון שהן בעבר והן בהווה – ההתייחסות לסגנון המיוחד הזה עשויה לשמש כלי להוראה משובחת של המשנה.

רבי עקיבא הוא "אבי המשנה"⁵, ועליו נאמר כי הוא "התקין מדרש הלכות והגדות"⁶, דהיינו מדרש-הלכה, משנה ומדרש-אגדה. רבים מהניסוחים במשנת רבי יהודה הנשיא – מיוחסים לרבי עקיבא, שתלמידו, רבי מאיר, העביר אותם לרבי – עורך המשנה. על פי הנזכר באבות דרבי נתן, רבי יהודה הנשיא מנה שבחן של חכמים:

"...לרבי עקיבא – קרא לו אוצר בלום. למה רבי עקיבא דומה? לפועל, שנטל קופתו ויצא לחוץ: מצא חיטים – מניח בה, מצא שעורים – מניח בה, כוסמין – מניח בה, עדשים – מניח בה. כיוון שנכנס לביתו, מברר חיטים בפני עצמן, שעורים בפני עצמן, פולין בפני עצמן, עדשים בפני עצמן. כך עשה ר' עקיבא ועשה כל התורה טבעות "טבעות".⁷

רבי עקיבא ארגן באופן שיטתי את עולם-ההלכה. הוא קבע פורמולות מוגדרות להבנת-ההלכה, לפירושה ולניסוחה. יש כתבי-יד של אבות דרבי נתן, שבהם נרשם במקום "טבעות טבעות" – "מטבעות מטבעות"⁸. אורבך מאמץ גרסה זאת וכותב: "מטבע – פירושו נוסח קבוע כמו 'מטבע שטבעו חכמים' או 'מטבע של תפילה'",⁹ דהיינו רבי עקיבא הגדיל לעשות בסידור המשנה, והוא קבע למשניות נוסחאות-נוסחאות,¹⁰ שעברו אחר כך למשנתו של רבי יהודה הנשיא.

קביעת הנוסחאות-המטבעות על-ידי רבי עקיבא, נחשבת בעיני רבי יהודה הנשיא – כיסוד מכוון במשנת רבי עקיבא. קביעת ה"נוסחאות" – פירושה: בחירה בסגנון ייחודי, סגנון, הכולל יסודות פיוטיים, המאפיינים את המשנה.

4. ספראי (לעיל הערה 2), עמ' 27.

5. י"ג אפשטיין, **מבואות לספרות התנאים**, ירושלים תשי"ז, עמ' 71.

6. ירושלמי, שקלים ה', ע"א.

7. ש"ז שכטר (מהדיר), **אבות דרבי נתן**, וינא תרמ"ז, נוסחא א' פרק י"ח, דף ל"ד, ע"א, וכן – נוסחת הגר"א.

8. שם, הערה ה'.

9. א"א אורבך, 'משנה', **האנציקלופדיה העברית**, כד, עמ' 643.

10. עיין במילון **יאסטרוב**, ערך מטבע, עמ' 765, שגם הוא מאמץ נוסח זה ומבאר. עם זאת, ניתן גם לפרש את הנוסח "טבעות-טבעות" – כמכוון לסידור ולארגון כמו: מגירות-מגירות, טבעות, המונחות זו לצד זו, ובכל אחת – תוכן אחר.

נעיין במאמר סתום במסכת סנהדרין:

"רבי עקיבא אומר: זמר – בכל יום, זמר – בכל יום...."¹¹

שם ברש"י:

"זמר בכל יום – היה מסדר לימודך, אף על פי שסדור בפיך – כזמר, והוא יגרום לך, שתהא לעולם הבא בשמחה ובשירים".

המהרש"א מציע:

"אם אתה מזמר בכל יום בלימוד תורה, גם התורה מזמרת(ת) לך בכל יום, שמגליל לך רזי תורה... אי נמי יש לומר: זמר מלשון זומר בגפנים, ור"ל אם אתה נוטע ועומל (=עמל) שהלומד תורה וחוזר עליה – הרי הוא כזורע וגם קוצר כדלעיל, גם התורה עומל וזומר עליך המקום אחר".

ומפרש המהר"ל: כשם שתכלית עניינו של שיר אינה ידיעתו, אלא מה שיתענג עליו וישוררנו תדיר – כך התורה: סוף עניינה הוא, שיהא חוזר עליה בפיו תמיד, שמתוך כך הוא דבק בה, ואין דיו במה שהוא יודעה או שחושב בה.

פירושים אלה לדברי רבי עקיבא – אף שהסתום בהם רב על הגלוי, קושרים את פועלו של רבי עקיבא בלימוד התורה, לשירה ולזמר.

במאמר אחר מדגיש רבי עקיבא את חשיבות הסדר והשיטתיות בלימוד התורה. הוא מבקש, כנראה, על יסוד ניסיונו האישי, כלומר התחלת-לימודו בגיל מבוגר, להעצים את ההתמדה, את השינון ואת הרוח הטובה, שצריכים להיות נלווים ללימוד-התורה.

"רבי עקיבא אומר: מניין שחייב אדם לְשָׁנוֹת לתלמידו עד שילמדנו? שנאמר: וְלִמְדָה את בני ישראל (דברים ל"א, יט). ומניין עד שתהא סדורה בפייהם? שנאמר: שימה בפייהם (שם, שם). ומניין, שחייב להראות לו פנים? שנאמר ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם (שמות כ"א, א)".¹²

דרשותיו של רבי עקיבא משופעות במשלים, ברמזים ובסמלים, ולשונו היא עממית ומלאה תנועה וחיים.

"במימרות רבות מתורתו ניכר הדרשן הדורש ברבים, בין בצורת דיבורו ובין בדימויו ובמשליו העשירים והדקים".¹³

גם במדרשו של רבי עקיבא ניכרת רגישותו לניסוחיה של התורה, כאשר הוא לומד מכל תג ותג ומכל קוץ וקוץ, תלי-תלים של הלכות.¹⁴ הוא שונה בכך מבן-מחלוקתו – רבי ישמעאל, אשר בדרכו המדרשית סבר, כי דיברה תורה בלשון בני אדם, וממילא לא מצא לנכון לדרוש כל כפל-לשון או כל שינוי סגנוני.

11. סנהדרין צ"ט, ע"א וע"ב.

12. עירובין ב"ד, ע"ב.

13. ספראי (לעיל הערה 2), עמ' 25.

14. מנחות כ"ט, ע"ב.

"האינטנסיביות הרבה של פעולתו הדרשנית של רבי עקיבא וחיידושו המרובים במתודיקה של הדרשה הם שרשי השפעתו העצומה על כל התפתחותה של ההלכה".¹⁵

רגישות לשונית זאת של רבי עקיבא מקבלת ביטוי גם בניסוחיו שלו עצמו במשנתו, וראוי לתת את הדעת לפרשנות-לשונו המיוחדת, כדרך שהוא נהג בפרשנות-לשונה של התורה.

ב. על שירת המשנה

בשנים האחרונות מתרבות ההתייחסויות לשירת המשנה. יש המבקשים לקרוא את המשנה כיצירה ספרותית, ולא רק כאוסף מקורות או כקודקס חוקים.

הדפסת המשנה בדפוסים הרגילים כפרוזה, דהיינו כטקס רצוף – מסתירה את ניסוח המיוחד ומכבידה על הבנתה. המשנה, המודפסת במבנה ספרותי שירי, קלה יותר להבנה.

"הצורה שהדפסנו את המשנה, דומה מאד לזו של שירה... צורת השירה, תעודד את הלומדים בעל פה להמשיך בעמלם".¹⁶

הצעת אליהו דורדק ב"משנה סדורה" מבקשת להקל על הלומדים והמשננים את המשנה – על-ידי הצגת התבנית הספרותית הפנימית של כל משנה ומשנה הדומה לשירה.

אנדריי היידו¹⁷ חיבר מוסיקה למשניות – מוסיקה, המתאימה, לדעתו, לתוכן המשנה, והמשקפת את צורת לימודה ושינונה על-ידי העדות השונות בישראל.

משה קליין¹⁸ מבקש לראות תבנית ספרותית גם בפרק שלם, ולא רק במשנה הבודדת. לדעתו, פרקי-המשנה נבנו על יסוד שיקולים ספרותיים. הצגת המבנה הראוי של דברי התנאים בתוך פרק המשנה – מאפשר, לדעתו, ללמוד באופן משמעותי את המשנה כדרכה.

לדעת אברהם וולפיש,¹⁹ זיהוי ההיבטים הספרותיים שבמשנה הוא כלי רב ערך לפרשנותה של המשנה.

המבנים הספרותיים והיסודות הפיוטיים – מוצעים גם כבסיס להוראה משוכללת ומשובחת של המשנה.²⁰

15. י' תא-שמע, 'רבי עקיבא', **האנציקלופדיה העברית**, כו, עמ' 97.

16. א' דורדק, **משנה סדורה**, ירושלים תשנ"ב, עמ' 4 בהקדמה.

17. א' היידו, **מגדל הפורה באויר**, ירושלים תשל"ט, במבוא.

18. מ' קליין, 'מה נאה משנה זו', **עמודים**, 438 (תשמ"ב), עמ' 306.

הנ"ל, **המשנה כדרכה**, אוהרז ב-2 בספטמבר, 2008, מתוך <http://chaver.com/Mishnah-New/Hebrew/Articles/MAVO.htm>

19. א' וולפיש, **שיטת העריכה הספרותית במשנה על פי מסכת ראש השנה**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב.

20. י' שוורץ, 'הוראת שירת המשנה', **שמעתין**, 100 (תש"ן), עמ' 264, ובמיוחד – בהערות-השוליים שם.

הנ"ל, 'יהי ביתך – שירה ומטפורה במשנה והשימוש בהם בהוראתה', **שמעתין**, 163 (תשס"ו), עמ' 102.

הנ"ל, "ארבע מידות ביושבים לפני חכמים": על משנה פיוטית-פדגוגית במסכת אבות', **שמעתין**, 164 (תשס"ו), עמ' 119-124.

הנ"ל, 'ואפילו עני שבישראל – על החסד ועל החרות בליל הסדר', **שמעתין**, 171 (תשס"ח), עמ' 78.

הנ"ל, 'פואמה פדגוגית על הנייר על היין ועל הקנקן', **אל באר המים - אסופת מאמרים במחשבת ישראל**, מכללה ירושלים, תשס"ח, עמ' 153.

הצגת המשנה כשירה והתחשבות ביסודות הליריים שבה בתהליך הוראתה – עומדים ביסודו של מאמר זה.

משנת רבי עקיבא עשירה בהיגדים פיוטיים, והוא יכול להיקרא גם **אבי שירת המשנה**. מגמת מאמר זה היא להבהיר את יסודותיה הפיוטיים של משנת רבי עקיבא ולתת לה דוגמאות אחדות.

ג. משניותיו של רבי עקיבא במסכת אבות

זכה רבי עקיבא, שבפרק השלישי במסכת אבות הופיעו ארבע משניות המיוחסות לו, ומאמר זה עוסק בהן.

כל משנה מארבע המשניות – ראויה לעיון נפרד.

יש מהפרשנים, שהעמידו אותנו על הזיקה בין המשניות והצביעו על הקשר ביניהן.

נציג את המבנה הפיוטי של המשניות ברצף אחד, ואחר כך נדון בכל משנה ומשנה בנפרד. לבסוף נציע עקרונות ספרותיים ורעיוניים²¹ משותפים לכל המשניות, אשר ייתנו ביטוי לייחודה של שירת רבי עקיבא במשנה.

שירה זאת היא סייג לחכמת רבי עקיבא, שהרי היא-היא הגדר, השומרת על דברי החכמה וההלכה של רבי עקיבא מפגעי-הזמן. היא המאפשרת לשנן את המשנה ביתר קלות, ולזכור אותה על יסוד המנגינה המיוחדת שלה, על יסוד הקצב, המשקל, החרוז, המטפורה ויסודות-השירה האחרים.

ד. להלן הצעה לתבנית הפיוטית של ארבע המשניות.

פרק ג' משנה י"ג

רבי עקיבא אומר :

1. שחוק וקלות ראש	מרגלין	לערווה ;
2. מסורת	סייג	לתורה ;
3. מעשרות	סייג	לעושר ;
4. נדרים	סייג	לפרישות ;
5. סייג	לחכמה	שתיקה.

21. על ההיבטים הרעיוניים בשתיים מארבע המשניות הנ"ל – ראו: י' שוורץ, 'מקורות ממשנת חז"ל כפרקי מבוא בהוראת מחשבת ישראל', **שמעתין**, 92 (תשמ"ח), עמ' 69.

משנה י"ד

הוא היה אומר :

חביב אדם שנברא בצלם	חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם	שנאמר : כי בצלם אלוהים עשה את האדם (בראשית ט"ו, ו).
חביבין ישראל שנקראו בנים למקום	חיבה יתירה נודעת להם שנקראו בנים למקום	שנאמר: בנים אתם לה' אלוהיכם (דברים י"ד, א).
חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה	חיבה יתירה נודעת להם שניתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם	שנאמר: כי לקח טוב נתתי לכם תורת אל תעזובו (משלי ד', א).

משנה ט"ו

הכל צפוי , והרשות נתונה , ובטוב העולם נידון , והכל לפי רב המעשה.

משנה ט"ז

הוא היה אומר

הכל נתון בערבון ומצודה פרוסה על כל החיים.

החנות פתוחה והחנווני מקיף והפנקס פתוח והיד כותבת וכל הרוצה ללוות יבוא וילוה.

והגבאים מחזירין תדיר בכל יום ונפרעין מן האדם מדעתו ושלא מדעתו ויש להם על מה שיסמוכו והדין דין אמת.

והכל מתוקן לסעודה.

ה. המבנה הספרותי של המשניות ומשמעותו

כאמור, נעסוק תחילה בהערות לכל אחת מן המשניות בנפרד, ונדון במיוחד בתבנית הספרותית ובמשמעותה ביחס לפירוש המשנה.

בחרתי לצטט מדברי המפרשים, המתייחסים באופן מיוחד לניסוח המשנה, או שיש בדבריהם הארה, אשר מייצגת את היצירתיות הפרשנית, הנובעת מרמיזותיה של המשנה בקוצר מילותיה. מובן, שאין בבחירה בפירוש זה או אחר משום הערכה של האיכות הפרשנית, אלא רק הדגמה לטענה העיקרית של מאמרנו.

משנה י"ג

רבי עקיבא אומר :

1. שחוק וקלות ראש	מרגלין	לערוה ;
2. מסורת	סייג	לתורה ;
3. מעשרות	סייג	לעושר ;
4. נדרים	סייג	לפרישות ;
5. שייג	לחכמה	שתיקה.

משנתנו ערוכה בתבנית של חמישה בתים : ההיגדים בבית השני, השלישי והרביעי – זהים

בתבניתם. הבית החמישי דומה לבתים הקודמים, אם כי המילים מסודרות בסדר שונה. הבית הראשון שונה מאלה הבאים אחריו, אף שגם כוונתו מקבילה.

מדוע רבי עקיבא לא השתמש באותה תבנית גם בהיגד הראשון וגם בהיגד האחרון?

מסתבר, שמטעם תפארת המליצה – שונים המשפט הראשון והמשפט האחרון. התנא לא אמר: שתיקה סייג לחכמה – כמו בהיגדים הקודמים: "שכן דרך לשנות כך באחרון – להודיע שהוא אחרון" (פירוש תוספות יום טוב בשם המהר"ל).

הוא אומר, המבנה הכיאסטי מורה על הסיום.

הוא מביא גם כן את דברי מדרש שמואל, המעמידנו על הבדל עקרוני בין ההיגדים הקודמים לבין היגדנו: לחכמה – הסייג היחידי הוא השתיקה, ולכן הניסוח הוא "סייג לחכמה – שתיקה". לעומת זאת, לכל אחד משלושת ההיגדים האחרים קיים הסייג המצוין במשנה, אבל קיימים גם סייגים נוספים.

התנא לא אמר בבית הראשון: עצבות וכובד ראש סייג לערוה – כמו בהיגדים הבאים:

"...דעצבות ודאי מידה גרועה היא מאד, ואין השכינה שורה עם העצב... וכובד-ראש נמי רק בשעת-התפילה יפה (=ראוי), ושניהם – מניעות גדולות בעבודת ה', אבל אמר התנא, שכשלא ישגיח היטב בעין פקיחא, שלא תתהפך השמחה – לשחוק, וקלות הגוף – לקלות ראש, יפול גם ברשת החטא הנורא הזה של זנות" (פירוש תפארת ישראל – יכין אות פג).

הנה כי כן, הפרשנים המסורתיים היו רגישים לשינויי-הסגנון ולקישוטים הספרותיים, ומשינויים אלה הם למדו רעיונות חשובים – איש לפי דרכו. הצד השווה שביניהם הוא התובנה, כי הניסוח המיוחד איננו מקרי, אלא הוא מכוון על-ידי התנא – כדי למשוך את תשומת-לבו של המשנן והלומד לנקודות מיוחדות.

"מסורת" שבהיגד השני, שהיא גדר ואמצעי לשמירה על התורה – מתפרשת בשני כיוונים:

כיוון ראשון הוא "מסורת" – דהיינו חכמי-המסורה, שדאגו לנוסח המדויק של התורה:

"המסורת שמסרו לנו חכמים בחסרות ויתרות שבתורה הם (=היא) גדר וחיזוק לתורה שבכתב, שעל ידיהם אנו מבינים כמה מצוות איך יעשו אותם..." (פירוש ר' עובדיה מברטנורא).

כיוון שני הוא "מסורת" במובן של מסירת התורה שבעל פה:

"על ידי שכלו אפשר שיחטא האדם, שאפשר שיחשוב תוהו ח"ו על התורה אולי חלו בה ידי-אדם להוסיף או לגרוע בה דבר (=ביקורת המקרא). לפיכך מזכירו התנא כי כבר הסייג והגדר בנוי על-ידי המסורת, שנמסרה(ה) לנו בה אפילו כל מלא או חסר, וכל האותיות שבתורה מנויים (=מנויות) לנו, ואפילו על כל טפת דיו קטנה שְׁפָה – כנקודות שעל איזה מלות, אנחנו יושבים עליה ז' נקיים. וא"כ איך אפשר, שהוסיף או גרע בה אדם שום דבר (פירוש יכין אות פד – תפארת ישראל)".

הפרשת המעשרות על-פי התנא היא אמצעי לעושר, אף שבמחשבה ראשונה מסירת חלק מהיבול לאחרים – מצמצמת את הרווחים של בעל-הבית. המעשרות מצילים את האדם מתחושת כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה; הם מזכירים לו, כי הכול מאת ה'. (פירוש יכין אות פה –

תפארת-ישראל). הנדרים, שאדם מקבל על עצמו, יחזקו את כוח הרצון שלו להשגת גדרי הפרישות, דהיינו השמירה מן הטומאות. על-ידי הנדר יקל על האדם לכבוש את יצרו:

"כשידור אדם נדרים ויקיימם, יעלה בידו קניין הקִמְנֵעַ (=הימנעות על-ידי פרישות) ממה שרצה שיִמְנֵעַ ממנו, ויתחזק לו הקניין ההוא וְתִקַּל עליו הפרישות, רוצה לומר השמירה מהטומאות" (פירוש הרמב"ם – מהדורת מ"ד רבינוביץ).

ובאשר ל"שתיקה", העשויה לשמר את חכמתו של האדם: אם מדובר בשתיקה מדברי תורה, הרי נאמר: והגית בו יומם ולילה (יהושע א', ח), ואם בשתיקה מרכילות ולשון הרע – הרי הם אסורים מן התורה:

"...הא אינו מדבר אלא בשתיקה מדברי הרשות שבין אדם לחברו, שיש לו לאדם למעט הדיבור בהם כל מה שאפשר. ועליהם אמר שלמה (משלי י"ז, כח) גם אויל מחריש – חכם ייחשב" (פירוש ר' עובדיה מברטנורא).

דהיינו השתיקה, שהמשנה ממליצה עליה, היא מדיבורי שגרה וחולין. יש גם שתיקות ראויות במהלך לימוד התורה והחכמה, ולא רק בדברי הרשות. החכמה נשמרת, אם האדם עושה הפסקה בין לימוד ללימוד, שותק, חושב ומפנים, כלומר השתיקה המוקדשת למחשבה היא שומרת החכמה. (פירוש יכין אות פז – תפארת ישראל).

שתיקה, הממליצה על הרהור ומחשבה, חותמת את משנתנו. אכן יש להרהר בדברי המשנה, המשמשת בסיס תמציתי לפיתוח רעיוני נרחב.

כוחה של השפה הפיוטית של המשנה, מתבטא בקיצורה, בתבניתה המגובשת, בקישוטי-הלשון שלה ובאתגר המחשבתי הגלום בה.

משנה י"ד

הוא היה אומר:

חביב אדם שנברא בצלם	חיבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם	שנאמר: כי בצלם אלוהים עשה את האדם (בראשית ט', ו).
חביבין ישראל שנקראו בנים למקום	חיבה יתירה נודעת להם שנקראו בנים למקום	שנאמר: בנים אתם לה' אלוהיכם (דברים י"ד, א).
חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה	חיבה יתירה נודעת להם שניתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם	שנאמר: כי לקח טוב נתתי לכם תורתני אל תעזובו (משלי ד', א).

משנתנו ערוכה בתבנית מגובשת למופת: שלושה בתים, ובכל בית – שלושה היגדים. ההיגדים של כל בית – מקבילים להיגדים בבתי האחרים.

ניתן להציג את תבניתה של המשנה בטבלה הבאה:

	3	2	1	
א.	שנאמר:	חיבה יתירה נודעת לו	חביב	
ב.	שנאמר:	חיבה יתירה נודעת להם	חביבין	
ג.	שנאמר:	חיבה יתירה נודעת להם	חביבין	

קשה פירושה של המשנה, מפני שלפנינו עדויות-נוסח שונות ומגוונות.²²
המשנה מכילה מִדְרָג ברור מבית לבית: אדם – ישראל – תורה.
מדרג זה מבליט את השאלה: מה מעמדו של האדם האוניברסלי, ומה היחס בין "אדם" לבין "ישראל".

על פירוש ההיגד הראשון נשתברו קולמוסין רבים. הפסוק המצוטט לקוח מן ההקשר של איסור שפיכות דמים, שנצטוו בו בני נוח בספר בראשית ט', ו.
רבי עקיבא, שחוה את הקטסטרופה, שבאה על עם ישראל בזמן המרד הגדול, חושש משפיכות-דמים מיותרת.

"העצמאות שעליה חלם, בהנהגתו של בר כוכבא, מתבררת כטעות... אך ר'
עקיבא עדיין מסתכל קדימה, רחוק. הוא חי בתודעה של נצח ודבקות ולא נותן
למהלכי החיים הארציים לקרקע אותו".²³

רבי עקיבא דבק בעמדתו, ש"חביב אדם שנברא בצלם", גם בזמן השמד. לדעתו, חביב כל בן-אנוש, אם הוא חי בתודעת היותו נברא בצלם-אלוקים.
האם רבי עקיבא מעלה על נס את חביבותו של האדם מישראל, או שהוא מתייחס לכל אדם, לכל בן-אנוש באשר הוא?

"...ומעתה אני תמה למה זה רחקה הדרך מן המפרשים ולא רצו... לפרש דברי
ר"ע, שאומר מאמרו כלפי כל אדם, כי אם לישראל בלבד, ונסמכו במאמרם
ז"ל: 'אתם קרויים אדם'... אבל בְּעֵינֵי זו הדרך – דרך סלולה ומרווחת, כי בא ר'
עקיבא להיטיב לכל באי עולם..." (פירוש תוספות יום טוב).²⁴

בפירושו המקיף של בעל תפארת ישראל, בחלק המכונה 'בועז', הוא מרחיב בנושא של היחס הראוי לגוי: הוא טוען, שאין הקדוש ברוך הוא מקפח שכרם של גויים חסידי-אומות-העולם, שעשו חסד עם האנושות – בכלל, ועם ישראל – בפרט. הוא מביא לדוגמה את הגוי, שהמציא את החיסון נגד מגפות, ואת האיש, שייבא את תפוחי-האדמה לאירופה, ובכך הציל המונים מרעב, וכן את מי שהמציא את הדפוס או את הגוי, שהציל מן הגזרה של שרפת-התלמוד.

דברי ר' עקיבא מכוונים, לדעתו, לכל אדם כשר באשר הוא, דהיינו לכלל-האנושות.
המבנה המיוחד של המשנה וסידורם של "בתי-השיר" – מחייבים את המעיין לדון בשאלת הזיקה בין "אדם" לבין "ישראל".

המפרשים מתלבטים בשאלה, מה היא ה"חיבה יתירה". לכאורה, מדובר בחזרה על ההיגד הראשון כלשונו, ואם כן מה היא החביבות היתירה?

"...שהוֹדַעַת מה שהטיבו לו שיעור הטובה היא הטבה אחרת" (פירוש הרמב"ם), כלומר יש מצב סגולי של אדם, שהוא בעל-ערך, אולם יש יתרון למי שחי בתודעת עמוקה של אותה סגולה או אותו ערך. יש יתרון למי שמוֹדַע להיותו בעל סגולה, והיא גם מכוונת את אורחות-חיו. החיבה היתרה היא ב"נודעת לו ש...". החיבה היתרה היא המוֹדַעוֹת האנושית, הנוגעת למהות חיו של

22. דיון בהבדלי-הנוסח מצוי בספרו של ש' שרביט: **מסכת אבות לדורותיה – מהדורה מדעית**, ירושלים תשס"ד, עמ' 135-137.

23. לאו (לעיל הערה 3), עמ' 318.

24. הוא מביא ראיה מהפסוק 'בצלם אלוקים עשה את האדם', שנאמר לבני-נוח.

האדם. הדבר נכון למוֹדָעוּת של האדם, שנברא בצלם אלוקים, למוֹדָעוּת של ישראל, שהם בניו של מקום, וכן למוֹדָעוּת של ישראל לכך שניתן להם כלי-חמדה בדמות-התורה. אפשרות אחרת לפירושה של המשנה, המסתמכת על שינויי-נוסח בכתבי-היד, היא התוספת שבהיגד השני בכל בית. על נוסח זה כתב הרשב"ץ (במהדורת הרב זיני) "ומצאתי בתפילות צרפתיות נוסחא יפה במשנה זו וזאת היא..."²⁵, דהיינו הוא מעיד על סידור צרפתי, אשר בו נמצאת משנתנו בנוסח שלהלן.

בבית הראשון בהיגד הראשון כתוב שנברא בצלם

	ובהיגד השני	שנברא בצלם אלוקים
בבית השני	בהיגד הראשון כתוב	שנקראו בנים
	ובהיגד השני	שנקראו בנים למקום
בבית השלישי	בהיגד הראשון כתוב	שניתן להם כלי חמדה
	ובהיגד השני	שניתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם

לפי גרסה זאת החיבה היתרה היא **התוספת**, שנמצאת בכל בית בהיגד השני.

על פירוש המשנה בהתאם לנוסחה זאת – ראו במלאכת שלמה לרבי שלמה עדני.

"כלי חמדה, שבו נברא העולם" – מתקשר עם דברי המדרש בבראשית רבא, שמציין כי הקדוש ברוך הוא הסתכל בתורה וברא את העולם, דהיינו התורה קדמה לעולם, והיא הייתה כלי אומנותו של הקדוש ברוך הוא בבריאתו את העולם.²⁵

כל אחד משלושת מושאי החיבה שבמשנתנו יִתָּר על חברו.

א. אומות העולם – ב. ישראל – ג. ישראל הקשורים לתורה.

רבי עקיבא מציג את הדירוג שלו: הוא לא מקפח שכרו של כל אדם הגון, אשר נברא בצלם. אף שרבי עקיבא ראה את חורבן ישראל ואת אכזריות אומות העולם כלפי העם היהודי, בכל זאת דווקא הוא בצד מאמרו "ואהבת לרעך כמוך – זה כלל גדול בתורה"²⁶ – קובע, שחביב גם האדם שנברא בצלם. בוודאי התכוון רבי עקיבא לחיבת האדם, אשר חי מתוך מוֹדָעוּת להיותו נברא בצלם-אלקים על כל המשתמע מכך.

כאמור, משנתנו ערוכה בתבנית ספרותית קשוחה מאד: שלושה בתים, ובכל בית – שלושה היגדים:

1. חביב...
2. חיבה יתירה...
3. שנאמר...

מה תפקידו של ההיגד השלישי בכל בית, ומה תפקידו של הצירוף "שנאמר"?

קשה לקבוע, אם זה מקור לדבריו הקודמים של החכם, או שזה הוא קישוט ספרותי או רמיזה רעיונית, או שמא אסמכתא בעלמא.

25. י' תיאודור וח' אלבק (מהדירים), **בראשית רבה**, פרשה א, עמ' 2. וראו את הרקע לרעיון זה אצל א"א אורבך, **חז"ל: פרקי אמונות ודעות**, ירושלים תשכ"ט, עמ' 175 ובהערה 65 שם, וכן – בעמ' 468-469 ובהערה 13 שם.

26. ספרא, **קדושים**, פרשה ב' (מהדורת המלבי"ם דף שנ"ב-שנ"ג).

הקושי מתעצם לאור העובדה, שבחלק מכתבי-היד לא נמצא כלל החלק הזה של ה"שנאמר" בשלשת ההיגדים.²⁷

על כל פנים, ראוי לבדוק כל פסוק בהקשרו ולנסות לפרש את זיקת הפסוק לתוכן דבריו של החכם. הנחת-המוצא לפרשנות כזאת היא, שהתנא אינו חוזר במילים אחרות על מה שכבר נאמר במפורש, אלא הוא חושף בפסוק זווית-ראייה חדשה, שלא נגלית בקריאה ראשונה, ואליה הוא מכוון את המעיין. בזווית-ראיה זו מתבטא ממד דרשני של הפסוק, ולא חזרה על תוכנו במילים אחרות.

משנתנו היא, כאמור, שיר משולש, אשר סממני הקצב והחריזה בולטים בה במיוחד. המשנן את המשנה על פי תבניתה המיוחדת – עשוי לחוש את המנגינה, גם אם לא זכינו לקבלת התווים של השיר מרבי עקיבא.

משנה ט"ו

הכול צפוי – והרשות נתונה
ובטוב העולם נידון – והכול לפי רב המעשה

משנתנו מפתיעה בקיצורה ובעושר תוכנה. הרמב"ם בפירושו למשנתנו – קובע ללא הסבר מפורט, כי:

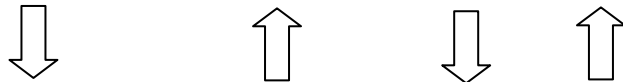
"זה המאמר כולל דברים גדולים מאד, וראוי היה המאמר, שיהא לרבי עקיבא..."

הרמב"ם רואה ברבי עקיבא את החכם, שמסוגל לבטא את התכנים העמוקים שבמשנתנו, ומסוגל לנסח תכנים אלה בצורה כל-כך תמציתית ומתוחכמת. גם על משנתנו מתאימים דברי הרמב"ם, שכתב בהקשר אחר:

"עד כשאתה תבחן המילות, איך ספְרו (את) זה העניין הגדול והעצום כולו, אשר חיברו בו חיבורים ולא השלימוהו – תדע, שנאמר בכוח אלוקים בלא ספק".²⁸

על הנושאים, שהמשנה רומזת עליהם, נכתבו חיבורים רבים. על ההשגחה ועל שכר ועונש – יש ספרים מיוחדים בתנ"ך – כדוגמת איוב וקהלת. בימי-הביניים נכתבו ספרים רבים על נושאים אלה ועל הבחירה החופשית (מורה נבוכים – לרמב"ם, שערי תשובה – לר' יונה גירונדי, ועוד). על כן רבה התפעלותו של הרמב"ם מהיכולת של התנא לתמצת ולנסח במילים ספורות את תוכנם של הספרים השלמים. מכאן – אנו למדים, שלדעת הרמב"ם העניק הקב"ה לחז"ל כוח אלוקי זה.

במשנתנו ארבעה היגדים רצופים, הערוכים בצורה תבניתית על דרך הניגוד,

הכול צפוי, והרשות נתונה, ובטוב – העולם נידון, והכול – לפי רוב המעשה.

27. שרביט (לעיל הערה 22), עמ' 136-137. ראו שם את נוסח כתבי-היד.

28. הקדמת הרמב"ם לפירושו למסכת אבות (שמונה פרקים), סוף פרק המישי, ירושלים תשכ"ח, עמ' ק"צ.

סימני החיצים מסייעים להבין, כי הכול צפוי על-ידי ההשגחה העליונה – מצד אחד, והרשות נתונה ביד האדם לעשות כפי הבנתו – מצד שני; ובטוב העולם נידון על-ידי מעלה – מצד אחד, והכול לפי רוב המעשה של מטה – מצד שני.

משנה קצרה זאת (בסך הכול אחת-עשרה מילים) – טומנת בחובה התייחסות לשאלות מרכזיות של המחשבה הדתית: שאלות על השגחת ה' וידיעתו, שאלות על הבחירה החופשית ושאלות על שכר ועונש. ר' עקיבא השכיל לתמצת את דבריו בשיר קצר אחד, ובו רמיזות לשאלות גדולות, שספרים שלמים נכתבו עליהן.

שיר קצר זה ניתן לכתובה בשורה רצופה אחת, כפי שהצענו לעיל. הוא ניתן גם לכתובה בצורה תבניתית בשתי שורות כדלקמן:

הכול צפוי	—	והרשות נתונה;
ובטוב העולם נידון	—	והכול לפי רב המעשה.

ארבעת הבתים או ההיגדים הקצרים שבשיר – עמוסים בתוכן פילוסופי, ואפשר לקרוא אותם כשני בתים, כשבכל אחד שתי צלעות מנוגדות.

העיון בצמד הראשון שבמשנה מזמין לחשוב על השאלה, האם רבי עקיבא דן בסתירה שבין ידיעה לבחירה במשנתנו?

לדעת הרמב"ם, אכן רבי עקיבא דן בשאלה זאת ומשיב: הכול צפוי והרשות נתונה – הקדוש ברוך הוא יודע כל מה שעתיד להתרחש בעולם, ובכל זאת הרשות נתונה לאדם לבחור.

לדעת הברטנורא: "הכול צפוי – כל מה שאדם עושה בחדרי-חדרים – הכול גלוי לפניו". ברטנורא (בעקבות רש"י) סובר, שהכול צפוי – פירושו: הכול נראה, ולא הכול ידוע מראש.

תוספות יום טוב מצדד בגישת הרמב"ם בוויכוח שלו עם הראב"ד (עיין בהלכות תשובה פרק ה' הלכה ה' ובהשגות הראב"ד שם). לאחר שהוא מביא את הוויכוח הנ"ל בין הרמב"ם לראב"ד, הוא כותב: "ונהג זה המחבר מנהג החכמים" – בניגוד לדבריו של הראב"ד, שכתב שם "ולא נהג זה המחבר (הרמב"ם – י"ש) "מנהג החכמים", דהיינו הרמב"ם נהג מנהג התנאים, שאף הם הזכירו פעמים הרבה במשנה דברים שקשה להבין, והם בכל זאת יסודות-התורה והאמונה.

מה הוא אם כן "הכול צפוי" שבמשנתנו?

אפרים אלימלך אורבך כתב:

"...כבר אחדים ממפרשי המשנה הראשונים לא פירשו 'הכל צפוי' במובן: הכל גלוי וידוע מראש, אלא: כל מה שאדם עושה בחדרי-חדרים הקדוש ברוך הוא צופה ומביט.... פירוש זה הולם את השימוש 'צפה' בלשונם של התנאים. אין 'צפה' – ידיעת העתיד לבוא אלא ראיית הקיים והנכון... 'צָפָה' במשמעות יָדַע מראש... מצאתי רק בפי האמוראים..."²⁹

"והכל לפי רוב המעשה".

29. אורבך (לעיל הערה 25), עמ' 229-230 והערות 11-13.

הרמב"ם מבחין הבחנה פסיכולוגית: הכול לפי רוב המעשה, ולא על פי גודל המעשה. הוא מביא משל על אדם, המבקש לתת אלף שקל לצדקה ומתלבט, אם לתת את כל הסכום לעני אחד או לתת שקל אחד לכל אחד מאלף העניים שימצא.

הרמב"ם מצדד באפשרות לתת שקל אחד לכל אחד מאלף העניים, מפני שהנתינה אלף פעמים משפיעה לטובה על הנותן ומפתחת בו את מידת הנדיבות יותר מאשר נתינה חד-פעמית – וזה עניינו של "רוב המעשה", דהיינו תרגול חוזר ונשנה של המעשה הטוב.

בעל תפארת-ישראל מפרש, ש"הכול לפי רוב המעשה" – משמעו: הכול לפי קושי המעשה. ה' משלם לכל אחד לפי המאמצים, שהוא צריך להשקיע במעשה הראוי (יכין אות קא).

משנה קצרה זאת ראויה לפירוש נרחב, אולם הדבר חורג מכוונת מאמר זה. בהצגת המשנה ביקשתי להראות, מה רבה תבונת הניסוח, ומה נפלא הוא סידורם של ההיגדים בתוך השיר. תפקיד המעיין והמלמד הוא לבחון את "המילות" ולהראות את העושר הפיוטי הטמון במשנה, אשר מעורר מחשבה בכיוונים כה רבים ומגוונים.

משנה ט"ז

הוא היה אומר

הכל נתון בערבון, ומצודה פרוסה על כל החיים.

החנות פתוחה, והחנווני מקיף, והפנקס פתוח, והיד כותבת, וכל הרוצה ללוות – יבוא וילווה.

והגבאים מחזירין תדיר בכל יום, ונפרעין מן האדם מדעתו ושלא מדעתו, ויש להם על מה שיסמוכו, והדין דין אמת.

והכל מתוקן לסעודה.

האם משנתנו ממשיכה את המשנה הקודמת או היא דנה בנושא חדש?

לדעת הרמב"ם בפירושו על המשנה – מדובר על משל שקוף:

"...וזה המשל מבואר וכוונתו ידועה.

וְאָמְרוּ: וכל הרוצה ללוות יבוא וילווה – מחזק (את) העניין הקודם, שאין שם

הכרח, אבל בבחירת האדם יעשה מה שירצה לעשותו..."

על-פי דברי הרמב"ם, משנתנו היא הרחבה ופירוש של המשנה הקודמת.

זו גם דעת תוספות יום טוב:

"...משנתנו זאת אינה אלא תוספת ביאור למשנת "הכול צפוי", שלא בא עכשיו

לומר אלא משל על שהעולם נידון בטוב..."

סימוכין לדרך זאת ניתן למצוא גם בקישוטים הלשוניים שבמשנה, שהרי גם משנה ט"ו וגם משנה ט"ז פותחות ב"הכול" וחותמות ב"הכול". כלומר רבי עקיבא רומז לקשר בין שתי המשניות שלו גם באמצעות מילים חורזות.

משנה ט"ז ניתנת לחלוקה על פי ארבעת ההיגדים שבמשנה ט"ו: במשנה ט"ז יש התייחסות גם להשגחת ה', גם לבחירה החופשית וגם לשכר ועונש, אולם מה רב המרחק בין שני הניסוחים: המשנה הראשונה קצרה ותמציתית להפליא. היא מנוסחת בשפה פילוסופית מדויקת ועמוקה. המשנה השנייה ארוכה ותאטרלית. היא כוללת מטפורה ארוכה, אשר מתארת סצנה מורכבת של החיים, כפי שהם מתנהלים בשוק. אין סצנה זאת אלא משל לדרך התנהלותו של האדם ביחסיו עם ריבונו של עולם.

לא כן דרכו של בעל תפארת ישראל:

הוא לא מקשר בין משנתנו למשנה הקודמת, אלא מסביר את המשנה בכיוון חדש: לטעמו, משנתנו היא משל על הנהגת ה', שנותן לאדם את חייו בערבון, והאדם צריך להוכיח את עצמו במהלך-חייו.

בסיומה של המשנה מצוי היגד מסתורי: "והכול מתוקן לסעודה". לדעת הרמב"ם, זו אינה אלא רמיזה לכך שתכלית כל חיי האדם היא העולם הבא.

לפי דרכנו, אכן מדובר על חזרה של רבי עקיבא על דבריו במשנה הקודמת, אולם אין זה כפל העניין במילים שונות גרדא:

לפנינו דיון פילוסופי יסודי ומשמעותי, המוצג בשתי שפות:

האחת היא שפה אקדמית גבוהה ותמציתית, והשנייה היא שפה עממית מטפורית ותאטרלית.

ר' עקיבא מציג את השקפתו הפילוסופית בשני שירים:

השיר הראשון הוא שיר מרובע, עמוק, שכל היגד בו עמוס וטעון. השיר השני הוא שיר מטפורי, המתאר דינמיקה אנושית מעוררת מחשבה, גם אצל אנשים פשוטים.

מכאן אנו למדים, שניתן להציג רעיונות גבוהים בפני ציבורים שונים: משכילים או אנשים פשוטים, ובלבד שיותאמו השפה ועולם הדימויים לכל ציבור. הלקח הפדגוגי, העולה מכפל דבריו של רבי עקיבא, הוא, שעל מנהיג-הציבור להכיר את שומעי-לקחו ולהקשיב ללשונם ולשפתם, כדי שהוא ישכיל להתאים את דבריו לכל קבוצה וקבוצה.

1. סיכום

ארבע המשניות של רבי עקיבא בפרקנו, חרוזות כולן בחותם השירה. כולן – תבנית מעניינת, או חריזה יוצאת דופן, או מטפורה מעוררת מחשבה.

המשנה האחרונה חותמת במשל מיוחד במינו, אשר מזמין את המעיין "לפצח" את הסיפור ולקבוע, מה מסמלת כל סיטואציה – החל מהמצודה הפרושה ועד לסעודה המתוקנת.

חכמת-השירה במשניותיו של רבי עקיבא – לא ללמד על עצמה באה, אלא ללמד על המשנה כולה היא באה. שירת-המשנה משמשת סייג וגדר למסורת-החכמים. השירה מסייעת לשנן ולזכור, והיא מעוררת מחשבה ומזמינה את הלומד לפרשנות מעניינת וענפה.

די בעיון בארבע המשניות הללו של רבי עקיבא – כדי לגלות, כי התנאים השקיעו מחשבה רבה בתוכנם של ההיגדים שבמשנה, אבל לא פחות מזה – גם בצורת-הניסוח של ההיגדים ובעיצובם הספרותי.

יכול הטוען לטעון, כי לא די בדוגמה של ארבע משניות רצופות במסכת-אבות – כדי להוכיח בכך את שיטת רבי עקיבא במשנה, שהרי מסכת אבות מיוחדת בתוכנה ובמבנה שלה. אכן כדי לבסס

את העמדה שהוצעה במאמר זה – יש צורך להביא סימוכין ממסכתות שונות, וקצרה יריעת מאמר זה מלעשות זאת.

רק לצורך דוגמה ראשונית ניתן לעיין במשניות הבאות:

מסכת פאה א', ו

לעולם הוא נותן משום פאה	ופטור מן המעשרות	עד שימרח.
ונותן משום הפקר	ופטור מן המעשרות	עד שימרח.
ומאכיל לבהמה לחיה ולעופות	ופטור מן המעשרות	עד שימרח.
ונוטל מן הגורן וזורע	ופטור מן המעשרות	עד שימרח.

דברי ר' עקיבא

מדובר במשנה הלכתית מובהקת, אשר ר' עקיבא ניסח אותה בניסוח תבנית-פיוטי, ניסוח, המסייע להבנת המשנה ולזכירתה. מדובר בשיר הלכתי מרובע בעל פזמון חוזר.

מסכת כלאים א', ג

הלפת והנפוץ, הכרוב והתרובתור, התרדים והלעונים

אינם כלאים זה בזה.

הוסיף ר' עקיבא:

השום והשומנית, הבצל והבצלצול, התורמוס והפלסלוס

אינם כלאים זה בזה.

ר' עקיבא הוסיף לרשימה זוגות של צמחים, אשר אינם כלאיים זה בזה. הזוגות מנוסחים בצורת חרוזים, המצטלצלים לאוזן הלומד כשיר קצר.

שם ה', ז

סערתו הרוח לפניו –

ר' עקיבא אומר:

אם עשבים	–	יּוֹפֵךְ,
ואם אביב	–	יִנְפֵץ,
ואם הביאה דגן	–	תִּדְלֶק.

גם במשנה זאת מנסח ר' עקיבא הנחיה הלכתית בסגנון פיוטי, שיש בו קצב, משקל וחרוז.

טענתי היא, שהסגנון הפיוטי מאפיין את המשנה כולה – מִבְּרָכּוֹת דֶרֶךְ פִּסְחִים ועד עוֹקְצִין. יש מקום להמשיך ולחקור את הסגנון הפיוטי של כל ששת סדרי המשנה, ועוד חזון למועד. במאמר זה ביקשתי לעורר מחשבתם של הלומדים והמעיינים, ובמיוחד – של המלמדים, לפוטנציאל, הגלום בהתבוננות במשנה בדרך זו.

חכמת-השירה שבמשנה יכולה וצריכה לשמש תשתית להכרת חכמת-ההלכה וחכמת-המחשבה והאמונה, חכמת-הדין וחכמת-המוסר והשקפת-העולם.

תשתית זאת עשויה לעמוד לימין המעיין והמלמד – כדי להעשיר את ההוראה ולגוון אותה, וכדי לחשוף את האור הגדול שבמשנה, החבוי תחת הכיסויים של המילים.